

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 № 1528)

Ефективна ЕКОНОМІКА

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

№ 9, 2013 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 330.33/36

Д. М. Стеченко,

д. е. н., професор,

професор кафедри міжнародної економіки, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЦІЛІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ПЕК УКРАЇНИ

D. M. Stechenko,

Doctor of Economics, professor,

The chair professor of international economics National Technical University of Ukraine "Kiev Polytechnic Institute"

THE CONCEPTUAL FRAMEWORK AND TRANSFORMATIONAL PURPOSES OF THE STATE REGULATION OF DEVELOPMENT THE TEC OF UKRAINE

У статті виділені основні етапи формування енергетичної політики в Україні та надана характеристика основних законодавчих ініціатив у формуванні власної енергетичної системи за часи незалежності. З метою висвітлення трансформаційних цілей державного регулювання обґрунтовані базові проблеми розвитку паливно-енергетичного комплексу та окреслені напрями державного регулювання в рамках структурних елементів ПЕК, передбачені Енергетичною Стратегією України до 2030 року.

The paper highlights the main stages of formation of the energy policy in Ukraine and provided the basic characteristics of legislative initiatives in the formation of its own energy system since independence. In order to highlight the transformational goals of state regulation justified the basic problems of the development fuel and energy complex and outlined the areas of state regulation in the structural elements of the FEC, which provided in the Energy Strategy of Ukraine till 2030.

Ключові слова: енергетична політика, енергетична стратегія, паливно-енергетичний комплекс, державне регулювання паливно-енергетичного комплексу.

Keywords: the energy policy, the energy strategy, the fuel and energy complex, the state regulation of the fuel and energy complex.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У контексті світових глобальних трансформацій останніх років перед Україною постає завдання пошуку власної стратегії розвитку в XXI ст., головною складовою якої має стати розвиток паливно-енергетичного комплексу. Саме паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) є одним з найбільш впливових і вагомих секторів національної економіки. Стабільність його роботи у багатьох аспектах відіграє вирішальну роль не тільки у забезпеченні розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, але й є визначальною для забезпечення життєво необхідних потреб населення та дотримання екологічних стандартів функціонування суспільства.

Актуальність проблематики посилюється у зв'язку з поглибленням економічного співробітництва між Україною та ЄС в рамках підготовки Угоди про асоціацію «Україна-ЄС», невід'ємною складовою якого є інтеграція енергетичних інфраструктур та енергетичних ринків. Приєднання України до Енергетичного співтовариства фактично стало кроком до лібералізації вітчизняного енергетичного ринку, що варто розглядати з двох основних позицій. Як і будь-яке явище, лібералізація за наслідками для держави містить як позитивні аспекти так і може призвести до певних негативних наслідків. Позитивним у даній ситуації є те, що у перспективі лібералізація енергетичного ринку забезпечить прозорі й прогнозовані механізми формування тарифів на енергоносії, сприятиме залученню інвестицій в енергетику та дозволить ефективніше використовувати наявний експортний потенціал. З іншої сторони лібералізація криє і певні негативні прояви, пов'язані, насамперед, з низькою технологічною оснащеністю та конкурентоспроможністю підприємств енергетичного сектору та можливою втратою контролю з боку держави над діями іноземних інвесторів та їх наслідками в рамках національного ПЕК для соціально-економічного розвитку України. Таким чином, процеси інтернаціоналізації та глобалізації окреслюють нові горизонти для трансформації методів та інструментів державного регулювання розвитку паливно-енергетичного комплексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про нагальність і пріоритетність розвитку паливно-енергетичного комплексу наголошується у наукових працях багатьох дослідників та законодавчих ініціативах. Підтвердженням актуальності даної проблематики для сучасного розвитку економіки країни є і численні методичні розробки, аналітичні звіти Інституту Стратегічних досліджень України, Інституту прогнозування НАН України

Окремі питання розвитку ПЕК у контексті формування економічних механізмів здійснення державної політики розглядаються в працях А.Ахламова, Ю.Бажала, В.Бакуменка, В.Бесєдіна, В.Бодрова, І.Бондарчука, А.Гальчинського, П.Гайдуцького, В.Гесця, С.Дзюбика, Б.Кваснюка, М.Корецького, В.Юрчишина,

В.Ясінського та ін. На розв'язанні проблем енергозбереження та енергозабезпечення економіки й населення орієнтовані наукові праці таких авторів як С.Денисюк, С.Дубовик, М.Ковалко, О.Суходоля, С.Сташевський, А.Шидловський, О.Григор'єв, Б.Піріашвілі, М.Мінц, П.Шпак та ін. Коло питань щодо формування і здійснення державної енергетичної політики, з позицій енергетичної безпеки України розкриваються у працях таких авторів як О.Білорус, О.Власюк, В.Горбулін, О.Дубровіна, Д.Лук'яненко, В.Мунтіян, С.Пирожков, А.Філіпенко та ін. Окремі аспекти інтеграції української енергетичної системи в європейську розкривають І.Бураковський, Г.Немиря, В.Саприкін, В.Сіденко та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. На основі наукового доробку зазначених та багатьох інших дослідників у сучасній науці сформувався теоретичний фон для дослідження проблем розвитку паливно-енергетичного сектору, але разом з тим окремі питання забезпечення енергоефективності та трансформації цілей державного регулювання щодо розвитку ПЕК внаслідок зміни вектору економічного розвитку національної економіки потребують подальших досліджень.

Формування цілей статті. Основна гіпотеза ґрунтується на припущенні, що впровадження сучасних механізмів державного регулювання забезпечить вирішення проблеми ефективного проведення енергетичної політики в Україні та надасть імпульсу для розвитку паливно-енергетичного комплексу національної економіки в умовах глобалізації енергетичних ринків. Таким чином основними цілями даної статті є: 1) визначення та характеристика основних етапів формування державної енергетичної політики; 2) висвітлення основних напрямів трансформації цілей державного регулювання паливно-енергетичного комплексу України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принциповою особливістю паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) України є те, що він сформувався як невід'ємна складова частина цього сектору економіки Радянського Союзу. Орієнтація єдиного енергетичного комплексу на дешеві нафту та газ Західного Сибіру, більш якісні та потужні вугільні басейни (Кузнецький, Кансько-Ачинський, Екібастузький) значною мірою визначили рівень розвитку національної енергетики та стали причиною її надмірної залежності від імпорту енергоносіїв.

З рештою початок відліку самостійності у прийнятті економічних рішень у 90-х рр. ознаменувався успадкуванням доволі розвинутого, але не вигідного з точки зору енергетичної самостійності держави паливно-енергетичний комплекс, та не вигідного з позицій інтересів енергетичної безпеки паливно-енергетичний баланс, в якому понад 50% припадало на імпорт палива (газ та нафту) і лише менше третини становила частка вугілля як енергоносія власного видобутку. У зв'язку з цим перед державою постало завдання створення практично нової власної енергетичної системи, яка б забезпечувала необхідний рівень розвитку економіки.

В часовому ракурсі варто виділити такі етапи структуривання основних заходів формування енергетичної політики: 1990-1999 рр.; 2000-2006 рр.; 2006 – до тепер.

Перший етап – розбудова організаційно-правових засад функціонування ПЕК впродовж 1990 – 1999 рр. Цей етап пов'язаний з формуванням принципових концептуальних засад енергетичної політики, інституційних перетворень в енергетиці, започаткуванням міжнародного співробітництва у сфері ПЕК та відзначається прийняттям низки законодавчих ініціатив та інституційних удосконалень енергетичного сектору економіки.

Оскільки за геологічними умовами Україна не володіла достатніми запасами паливно-енергетичних ресурсів, основну увагу було приділено скороченню їх споживання та забезпечення раціонального використання. Тому першим законодавчим актом у сфері ПЕК став прийнятий у липні 1994 р. Закон України «Про енергозбереження» на виконання якого у липні 1995 р. утворено Державний комітет України з енергозбереження, а у лютому 1997 р. було затверджено Комплексну державну програму енергозбереження України.

У зв'язку з монополізованою структурою ПЕК на початку 90-х рр., коли в одному суб'єкті господарювання поєднувалися функції видобутку сировини, переробки, виробництва енергії, постачання та реалізація кінцевому споживачу, основним завданням цього періоду стало також проведення глибокої структурної реформи управління в паливно-енергетичному комплексі.

Так, знаковими для трансформаційних перетворень в електроенергетиці стали кроки щодо реформування даного сектору та прийняття низки Указів Президента України: у 1994 р. Указом «Про заходи щодо ринкових перетворень в галузі електроенергетики» були визначені основні напрями демонополізації електроенергетики та формування конкурентоспроможного ринку електроенергії; з 1995 р. розпочалося створення системи відокремлених державних тепло енергогенеруючих, гідроенергогенеруючих, енергопостачальних компаній, Національного та мережі регіональних центрів диспетчеризації в рамках Указу «Про структурну перебудову в електроенергетичному комплексі України»; започаткування розвитку вітчизняної вітроенергетики відбулося з прийняттям Указу «Про будівництво вітрових електростанцій» від 1996 р., у цей же рік на базі всіх атомних електростанцій створено державне підприємство «Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом».

Основні засади ринкового реформування вугільної промисловості розпочато з прийняттям у 1996 р. Указу «Про структурну перебудову вугільної промисловості», а в рамках Указу «Про реформування нафтогазового комплексу України» з 1998 р. розпочала своє існування Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України».

Таким чином варто говорити про формування в цей період практично нової структури ПЕК України, закріплення інституційних перетворень в межах даного етапу, знайшло відображення у відповідних законодавчих та нормативних актах України: Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995 р.), Закон України «Про електроенергетику» (1997 р.). У цей період Верховна Рада України затвердила Національну енергетичну програму України до 2010 р. (1996 р.), Кабінет Міністрів України прийняв «Програму розвитку вугільної промисловості та соціальної сфери шахтарських регіонів на період до 2005 р.» (1995 р.) та Національну програму «Нафта і газ до 2010 р.» (1995 р.).

Суттєві зрушення щодо змін у законодавчому забезпеченні розвитку ПЕК в цей період позначилися на зміні форм державного регулювання енергетичного сектору економіки і під впливом глобалізації енергетичних ринків, активізації створення транснаціональних систем транспортування енергоносіїв, інтеграції енергосистем, що сприяли усвідомленню важливості міжнародного співробітництва у сфері ПЕК. В рамках забезпечення міжнародного співробітництва у 1996 р. Україною підписано і ратифіковано Угоду між урядами 11 країн СНД про проведення узгодженої політики в галузі транзиту природного газу, а у 1997 з приводу транзиту нафти та нафтопродуктів магістральними трубопроводами; у 1998 р. Україна прийняла на себе зобов'язання здійснити перехід на загальносвітові принципи функціонування ринків енергоносіїв в рамках приєднання до Енергетичної Хартії з питань енергоефективності і суміжних екологічних аспектів; у 1999 р. було ратифіковано Угоду про співробітництво між Україною та США щодо мирного використання ядерної енергії; започатковано діяльність Української енергозберігаючої сервісної компанії в рамках виділення ресурсів за Кредитною угодою між Україною та ЄБРР на «Фінансування Української ЕСКО» у 1999 р., що спеціалізуються на впровадженні енергозберігаючих проектів «під ключ» на підприємствах України.

Другий етап – реалізація організаційно-правових засад функціонування ПЕК впродовж 2000-2009 рр. пов'язаний з реалізацією окреслених структурних змін у паливно-енергетичному комплексі, поглибленням міжнародного співробітництва в цій сфері та удосконаленням нормативно-правового та організаційного забезпечення реформування ПЕК України.

Суттєвими результатами даного етапу протягом 2000-2005 рр. стала реалізація 19 енергозберігаючих проектів з використанням кредитних коштів ЄБРР на загальну суму близько 20 мільйонів доларів США, наданих в рамках Кредитної угоди «Фінансування Української ЕСКО (перша фаза) та ратифікація Верховною

Радою України Кредитної Угоди «Фінансування Української ЕСКО (друга фаза)» між Україною та ЄБРР [3].

З метою розвитку інтеграційних процесів у сфері міжнародного енергетичного співробітництва у 2001 р. ратифіковано Угоду між 17 країнами Європи та Азії про інституційні засади створення міждержавних систем транспортування нафти і газу, а також про гарантії транзиту до Європи російського природного газу територією України на період до 2013 р.

У цей період відбувається удосконалення законодавства щодо комплексної системи дій для забезпечення України енергоносіями та їх раціонального використання прийняттям Законів «Про альтернативні види рідкого та газового палива» у 2000 р.; «Про нафту і газ» (2001 р.), який визначив нові принципи користування родовищами вуглеводнів; внесенням змін до Закону «Про електроенергетику» з метою запровадження функціонування системи розподільчих рахунків, та розробку нової програми розвитку вугільної промисловості до 2010 р. «Українське вугілля», а також прийняття у 2003 р. Закону «Про альтернативні джерела енергії» та закріплення на його основі пріоритетності державної політики енергозбереження, економного використання традиційних енергоресурсів, активізація пошуку та використання поновлюваних джерел енергії. Таким чином другий етап формування енергетичної політики в Україні відзначається продовженням законотворення у сфері ПЕК України, усвідомленням розвитку ПЕК та основних його складових стратегічним напрямом розвитку економіки, що спричинило розробку у 2006 р. Енергетичної Стратегії України.

Зрештою третій етап – *визначення стратегічних напрямів розвитку та державного регулювання ПЕК України* – розпочинається з затвердження у 2006 р. Енергетичної Стратегії України до 2030 р., в рамках якої визначено, що «замість завдань енергозабезпечення кількісного розвитку, яким економіка України слідувала впродовж десятиріч, енергетика повинна перейти на енергозабезпечення сталого розвитку економіки» [4], в результаті чого основні цілі державного регулювання ПЕК мають узгоджуватися з визначеними п.1.1. цілями Енергетичної стратегії України.

Зміни в економіці та енергетиці України внаслідок зобов'язань України в рамках приєднання до Енергетичного співтовариства у 2010 р., зрушення в українській та світовій економіках, викликані фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр., призвели до значних корегувань показників розвитку, а переважна частина програм модернізації та будівництва генеруючих та мережевих об'єктів, які були передбачені Енергостратегією 2006 року, так і не були не реалізовані, не були повною мірою враховані у розробленому варіанті Енергостратегії 2006 року і наявні тенденції світового розвитку енергетики щодо енергоефективності, енергозбереження, екологічності, конкурентності та прозорості ринків. Необхідність врахування окреслених упущень зумовила роботу щодо оновлення починаючи з 2012 р. Енергетичної стратегії України до 2030 р., згідно з чим трансформуватимуться і цілі самої Енергостратегії, а отже певною мірою трансформуватимуться і заходи державного регулювання в сфері ПЕК. Як визначено у проєкті нової редакції Енергостратегії, державне управління й регулювання повинне сприяти зростанню економіки України шляхом гармонійного розвитку та функціонування енергетичних ринків з метою завершення структурних перетворень, масштабну розбудову інфраструктури, нарощення експортного потенціалу енергетики України, збільшення генеруючих потужностей, чіткого визначення та розмежування функцій державного управління та регулювання, а також недопущення впливу природних монополій на ухвалення рішень державними органами [2]. Таким чином протягом найближчих років має відбуватися трансформація моделі регулювання комплексу, в основу якої покладено прозорість та орієнтацію на стабільність і передбачуваність законодавчих умов роботи в ПЕК у довгостроковій перспективі. Характерною особливістю даного етапу формування енергетичної політики в Україні є також реалізація механізмів державно-приватного партнерства та фінансового лізингу на основі дії Законів «Про особливості оренди чи концесії об'єктів паливо-енергетичного комплексу, які перебувають у державній власності» (2011 р.) та «Про особливості приватизації вугледобувних підприємств» (2012 р.).

Нажаль, як не прикро констатувати, але повною мірою впродовж всього періоду економічної незалежності так і не вдалося сформувати ефективну власну енергетичну систему. Варто зазначити, що незважаючи на численні законодавчі ініціативи, вони ініціюються для розвитку ПЕК в умовах відсутньої довгострокової Концепції соціально-економічного розвитку країни та відповідних державних програм. Тому в енергетиці залишаються невирішеними проблеми, базовими з яких варто визначити принаймні такі:

- *недиференційована структура енергопостачання та імпортозалежність від поставок енергоносіїв*. Аналіз структури та динаміки основних статей енергобалансу України за даними офіційної статистики засвідчує, що за структурою споживання первинної енергії в Україні домінуючим у кінцевому споживанні залишається природний газ і нафта – відповідно 41% і 16% у 2008 р., 38,5% і 16,2% у 2011 р. тобто на енергоносії, власні ресурси яких не повністю забезпечують потреби національної економіки. Так, протягом останніх років Україна за рахунок власного видобутку задовольняла потреби у природному газі на рівні 35%, а нафті – на 20%. Цей рівень енергозалежності близький до середньоєвропейського, однак на відміну від країн ЄС, наша держава характеризується низьким рівнем диверсифікації енергозабезпечення. Обсяг імпорту природного газу у загальному постачанні первинної енергії у 2011 р. більш як у 2 рази перевищував обсяг його власного видобутку, а його частка установила понад 70%. При цьому у загальній структурі використання природного газу понад 30% припадає на перетворення в інші види палива та енергію, тоді як видобуток власного природного газу здійснюється у обсягах достатніх для покриття кінцевого споживання близько 70% [1]. Використання вугілля як традиційного для України джерела первинної енергії також підтверджує статус України як країни-імпортера первинних паливно-енергетичних ресурсів. Сальдо між імпортом та експортом характеризується значним перевищенням імпорту над експортом та коливається від 2,82 млн. т. (2001 р.) до 9,44 млн. т. (2007 р.). Починаючи з 2009 р. відбувається поступове зниження цього показника до 2,88 млн. т. у 2011 р. Таким чином, енергозалежність України від імпорту первинних джерел енергії, крім ядерної залишається порівняно високою, що обумовлене характером не лише споживання первинної енергії, але й на перетворення в інші види палива та енергію.

- *застарілі виробничі потужності*. Як засвідчують дані офіційної статистики, частка застарілого та зношеного обладнання та основних засобів за 2010 рік складає 74,9%, в той час як в 2006 році цей показник дорівнював 52%. Найбільш критична ситуація щодо ПЕК склалась на підприємствах теплової генерації, електроенергетичного обладнання [1]. Зношеність технологічного обладнання об'єктів ПЕК призводить до перевитрат енергоресурсів, втрат енергії в місцевих електричних та теплових мережах, зниження ККД теплових станцій.

Саме з огляду на вирішення окреслених питань у проєкті оновленої Енергетичної Стратегії містяться основні напрямки розвитку майбутнього регулювання ПЕК, опис цілей держави в кожному сегменті ПЕК, відповідних завдань, механізмів і конкретних заходів регулювання, що в цілому зводяться до наступного:

- Головними змінами у державному регулюванні *електроенергетики* визначається лібералізація ринку електроенергії, приватизація окремих груп активів галузі, стимулювання модернізації та підвищення ефективності електроенергетики, а також будівництво нових генеруючих потужностей і електромереж.
- Основою для стабільного розвитку *теплозабезпечення* вбачається перехід на економічно обґрунтований рівень тарифів і неухильне зниження рівня бюджетних субсидій підприємствам, стимулювання модернізації активів, зниження втрат енергії та підвищення якості послуг теплогенеруючих підприємств.
- В *атомній енергетиці* функції держави пропонуються зорієнтувати на стимулюванні розширення наявних потужностей для виробництва ядерного палива, а також розробити й реалізувати програми співробітництва з іншими країнами з питань створення, переробки й утилізації палива.
- Розвиток *вугільної промисловості* в Україні вбачається у лібералізації ринку вугілля, повній приватизації перспективних вугільних шахт і закриття або консервації глибоко збиткових шахт, яке супроводжується якісною реалізацією програм мінімізації наслідків від їх закриття, а також активна модернізація шахт вугледобувних підприємств.

- Змінами щодо забезпечення розвитку *нафтогазової* промисловості окреслюється лібералізація ринку газу, створення сприятливого інвестиційного клімату в секторі видобутку газу та нафти й усунення істотного державного цінового субсидування окремих груп споживачів, збільшення обсягу видобутку власних енергоресурсів, в тому числі використання потенціалу видобутку сланцевого газу. В управлінні ГТС державі необхідно обрати модель, яка призведе до максимізації обсягів транзиту в довгостроковій перспективі.

- стимулювати *розвиток відновлювальних джерел енергії (ВДЕ)* вбачається за доцільне з огляду на зниження використання викопних паливних ресурсів і негативного впливу на навколишнє середовище. Для цього необхідно розробити і впровадити механізм участі власників електростанцій з ВДЕ у фінансуванні будівництва маневрових потужностей, магістральних і розподільних мереж, необхідних для функціонування цих електростанцій.

Висновки. Підводячи підсумок, варто зазначити, що визначені проблеми сучасного ПЕК лише загострюються в умовах зростання взаємозалежності національних економік, внаслідок транскордонного характеру та неможливості країн самостійно вирішити глобальні енергетичні проблеми. А отже тематика державного регулювання в цій сфері не втрачає з часом своєї актуальності, а лише вказує на низку додаткових питань, розв'язання яких вимагає відповідних рішень та заходів державного впливу. Насамперед, варто говорити про необхідність модернізації потужностей в межах ПЕК, необхідністю переоснащення промисловості з метою досягнення енергозбереження, пошуку можливостей для використання відновлювальних та нетрадиційних джерел енергії (ВДЕ) тощо. Не менш важливим напрямом державного регулювання залишатиметься і надалі диференціація енергопостачання та подолання енергетичної залежності, а також розв'язання екологічних проблем, які супроводжуватимуть розвиток ВДЕ та збільшення видобутку власних енергоресурсів. Не менш важливим напрямом подальших досліджень має стати і розробка контрольних заходів щодо виконання окреслених Енергетичною Стратегією напрямів для кожного структурного елементу паливно-енергетичного комплексу.

Список літератури:

1. Державна служба статистики України. Електронний ресурс. – Назва з екрану. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> - Дата звернення: 05.09.2013 р.
2. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України. Офіційний веб-сайт. Повідомлення про обговорення проекту оновленої «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року». Електронний ресурс. – Назва з екрану. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=222035. - Дата звернення: 05.09.2013 р.
3. Про компанію прАТ "Українська енергозберігаюча сервісна компанія". – Електронний ресурс. – Назва з екрану. – Режим доступу: <http://www.ukresco.com/aboutus.html>. - Дата звернення: 05.09.2013 р.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 15 березня 2006 р. № 145-р. – Електронний ресурс. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/145-2006-p>

References:

1. State Statistics Committee of Ukraine (2013), Statistical information, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 28 September 2013).
2. Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine (2013), Notice of discussion of the project updated "Energy Strategy of Ukraine till 2030", available at: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=222035 (Accesses 5 Sept 2013).
3. UkrESCO (2013), About Closed Joint Stock Company "Ukrainian Energy Service Company" (UkrESCO), available at: <http://www.ukresco.com/en/aboutus.html> (Accesses 5 Sept 2013).
4. Cabinet of Ministers of Ukraine (2009), Order "On approval of the Concept of the State's economic program for 2010-2015 Energy Efficiency", available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1446-2008-%D1%80> (Accesses 5 Sept 2013).

Стаття надійшла до редакції 18.09.2013 р.

TOB "ДКС Центр"